

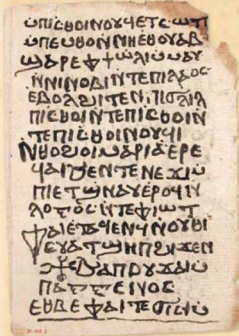

Hódítás könyvvel

Kik, mire, miért és hogyan írtak
az ókori Rómában?

A császárkor első két évszázada valóságos kulturális forradalmat hozott magával a Római Birodalom égisze alatt élő népek körében. Az új társadalmi rend, a közigazgatás, a városok, a hadsereg jelenléte mind-mind olyan tényezőt jelentett, amely az írásbeliséget soha addig nem látott mértékben terjesztette el a Rajnától a Szaharáig. Ráadásul mindez nem csupán a latin és a görög, hanem a helyi nyelvek felvirágzását is eredményezte, állítja cikkében **Grüll Tibor**

AZ ÓKORI RÓMAIAK nem csupán a fegyverek, hanem a könyvek erejével is hódítottak. Az uralmuk alá hajtott népek körében mindenütt megjelent a latin nyelv és írás, ám éppúgy reneszánszát élte a „magas műveltség” nyelve, a görög, sőt a helyi nyelvek is virágnak indultak. Az afrikai Leptis Magna színházában latin és pun betűkkel írt szöveg dicsérte a színház felépítőjét, egy bizonyos Annobalis Rufust, aki – igen, bizony! – büszkén viselte Róma hajdani legnagyobb ellen-

BALRA: Kopt kézirat a 14. századból
LENT: Palmúrai bilingvis felirat palmúrai és görög nyelven
A TÚLÖLDALON: Latin és pun felirat a Leptis Magna-i színház bejárata fölött

felének, Hannibálnak nevét. Galliában az Antoniusok fénykorában egy 150 cm széles és 90 cm magas bronztáblába vésték latin betűkkel írt gall nyelven azt az ősi kelta naptárt, amely 5 éves ciklusokban 62 hónappal számolt. A naptárból két töredék is előkerült: az egyik a Lyonhoz közeli Colignyben, s másik a svájci határ mellett fekvő Villards d'Heria helységben, vagyis nem egyedi, elszigetelt esetről van szó.

De Keleten is virágoztak a helyi nyelvek és írások, amelyek közül némelyik már több ezer éves múltra tekintett vissza. A legősibb írásbeliséggel természetesen Egyiptom dicsekedhetett, ahol még a császárkorban is használták a hieroglif írást: a legkésőbbi ezzel feljegyzett szöveg Diocletianus korából való. Egyiptom legelterjedtebb írásrendszere a „népi”, vagyis démotikus írás volt, amelyet a 3-4. szá-

FENT: Latin betűkkel bronzba véstett kelta naptár
LENT: Szamaritánus főpap a Tórával, Nablusz, 1905

zadban az egyiptomi és görög keverékéből született kopt váltott fel. A zsidók ekkor már fél évezrede a Babilontól örökölt arámi nyelvet és az ún. kvadrát arámi írást használták; a föníciai ábécéből kialakított óhéber betűket meghagyták a szamaritánusoknak, akik büszkén használták is azt saját *Bibliájukban* és zsinagógáik feliratain. A szíriai arámi lejegyzésére Palmúrában saját ábécét használtak, az itteni írásbeliség emlékei az i. e. 44 – i. sz. 274 közötti időből kerültek elő. Érdekes, hogy a

többnyire írástudatlan nomádokként elképzelt arabok is igen gazdag írásbeliséggel rendelkeztek: a Traianus által a Birodalomba beolvadt nabateusok például az arámi egy írásváltozatát használták az i. e. 2. század óta, amelyből később a modern arab írás fejlődött ki. Végül a Rómát meg-

FENT: Nabateus dedikációs felirat Hegrából
JOBBRA: Ulfila hirdeti az evangéliumot a gótoknak

híditó gótokról se feledkezzünk meg, akik számára a görög származású, de gótok között felnevelkedett Ulfila (Wulfila) ariánus püspök a 4. század közepén alakította ki írását a görög, a latin és a germán rúnairás figyelembevételével, kifejezetten a bibliafordítás céljára. Érdekeség, hogy a Somogy megyei Hács-Béndekepuszta 5. századi temetőjében egy olyan 5 x 5 cm-es ólomlemez amulettet találtak, amely a *János evangéliuma* 17:11-12. verseit tartalmazta gót írással, Ulfila fordításában.

Tekercs, tábla, törött cserép

Az írásbeliség elterjedésének mai szemmel nézve is elképesztő mértékét nemcsak az mutatja, hogy milyen nyelven jegyezték le az emberek gondolataikat, hanem az is, hogy hová, mire írtak. A rómaiak – röviden szólva – mindenre. Az egykori Római Birodalom 5 millió négyzetkilométeres területén máig körülbelül egymillió darab kőbe, fémbe, fába, cserépbe vésett, festett vagy karcolt, esetleg pecsételt feliratot találtak a régészek. Ezek megfejtésével és elemzésével az epigráfia tudományága foglalkozik. De a számok nem mindig fejezik ki a tényleges valóságot, hiszen abból a szem-

pontból nézve, hogy a Római Birodalom több mint ezer évig állt fenn, az egymillió fennmaradt felirat – amelynek túlnyomó része a császárkorban keletkezett – egyáltalán nem tűnik soknak. Ennek legfőbb oka, hogy a legerjedtebb íróanyag, a papirusz Egyiptomon kívül nem nagyon maradt fenn, hiszen az organikus anyagok – szemben a kővel vagy a fémmel – ki vannak téve az enyészetnek. Egyiptom száraz klímája és a sivatag homokja viszont megőrizte a szeletekre vágott papiruszsnádból készített papirusztekercseket (*volumen*), melyekből jóval több

mint egymillió található szétszórtnak a világ számos múzeumban. Érdekes, hogy a legelső papirusztekercsek mégsem itt, hanem a Vezúv kitoréások 79-ben eltemetett Herculaneumban kerültek elő: 1752 és 1754 között egyedül Lucius Calpurnius Piso Frugi gyönyörű tengerparti villájában 1800 tekercsre bukkantak, sajnos teljesen elszesenedett állapotban.

Ebből a számból némi fogalmat alkothatunk arról, hány könyvtekercs lehetett például Róma közkönyvtáraiban, amelyek közül az elsőt Augustus építette fel Apollo templomában. A késő római korra egyedül Rómában 14 közkönyvtár működött, de bibliotékák épültek a Birodalom minden fontosabb városában. Talán a legismertebb ezek közül Titus Flavius Pantainos könyvtára Athénban, amelynek kőbe vésett szabályzata is fennma-

WORMEDIA

FENT: Elszesenedett papirusz-tekercek Herculanumból
LENT: Az ephesosi Celsus-könyvtár
JÓBBRA: 2018-ban Kölnben
felfedezett római könyvtárépület

radt: „Könyvet kivinni eskü terhe alatt tilos. Nyitva egytől hatig” – vagyis a könyvtár reggel 7-től délig tartott nyitva. Nagyjából ugyanebben az időben épült Epheszosban Asia tartomány helytartójának, Tiberius Iulius Celsus Polemaeanusnak tiszteletére az a könyvtár, amely egyesek szerint – az alexandriai és a pergamoni után – a harmadik legnagyobb lehetett a Birodalomban. A Claudius által colonia rangra emelt ókori Köln városában pedig 2018-ban találták meg a régészek egy 20 x 9 méteres könyvtár alapfalait. Ezek-

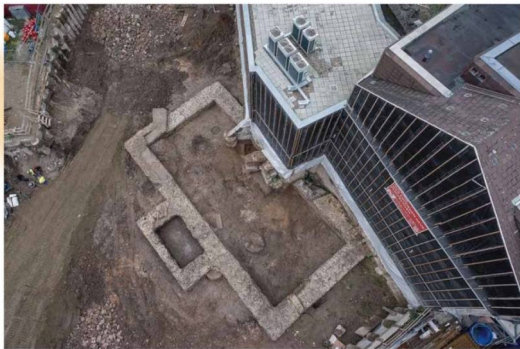
WIKIMEDIA

ből a könyvtárakból sajnos nem kerültek elő az egykori olvasmányok maradványai. De minden bizonnyal ugyanazt tartalmazhatták, mint mai utódaik: a nagy klasszikusok művei, a helyi jelentőségű írók alkotásait és úgynevezett szakirodalmat, melynek spektruma a vallási kérdések-

csupán kis ajándék, / hogyha barátod így küldi a hírt: idejőni!”

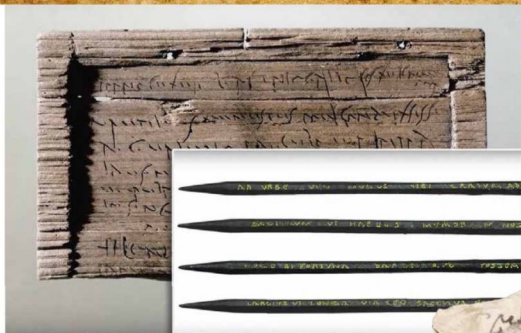
A 2010-es évek elején Londonban – a Bloomberg-központ helyén folytatott ásatásokon – az első század közepéről származó több mint 400 darab írótablára és 200 íróesszőre bukkantak a régészek.

től a szakácskönyveken át az illusztrált növényhatározókig terjedt. Az utóbbi töredékei az egyiptomi Tebtunisz templomának könyvtárából is ránk maradtak.

A kissé borsos, de nem megfizethetetlen árú papirusz mellett az állatbőről készített pergamen (*vellum*) természetesen sokkal drágább íróanyag volt, hiszen minden egyes lapjához egy-egy állatot kellett leölni. Éppen ezért pergamenre csak a rendkívül becses és ritka műveket jegyezték fel. Az i. e. 2. század és az i. sz. 1. század közepe között keletkezett holt-tengeri tekercek jelentős része olyan héber bibliaiszövegeket tartalmaz, amelyeket többnyire kóser állatok bőréből készült pergamentekercekre írtak. Sokkal hétköznapibb íróanyagnak számított a viaszos tábla (*tabula cerata*) vagy a kis fatábla (*tilia*), amelyekre íróesszővel (*stylus*) karcolták vagy nád tollal (*calamus*) írták a szövegeket. Az első század végén élt Martialis a *Nyeremények könyve* című művében tréfás versikeket költött, amelyeket cédulákra írva ajándékokra lehetett aggatni. Úgy tűnik, az írótbla megbecsült emléktárgy lehetett: „Mindjárt nem hiszed azt, hogy e tábla

Az egyik *stylus* négy oldalára valaki ezt a kis latin versikét karcolta be: „A Városból jöttem, s egy kedves ajándékot hozok neked, / mely hegyes – hogy emlékezzél rám. / Azért könyörgök, hogy legyen szerencsém átadni neked / oly nagy szeretettel, amilyen hosszú az út, és amilyen üres a pénztárcám.” A viaszostáblákat egyébként banki ügyletekhez – például szerződéskötésekhez – is használták, amire a Pompeiiből és Puteoliból előkerült írótblák szolgálnak bizonyítékkul; de a hadsereg bürokráciájában is jelentős szerepük volt, mint azt a Vindolandában (Anglia) és Vindonissában (Svájc) előbukkant több száz írótbla mutatja. A fában szegény, sivatagos déli és keleti területeken igen népszerű íróanyagnak számított a törött cserép (*osstrakon*), amit Egyiptomban már a fáraók kora óta használtak feljegyzésekre. A római korban a szegényebb gyerekek erre írták iskolai feladataikat; de a helyőrségek katonái is erre jegyezték fel napi teendőket és jelentéseiket. A Szahara frontvonálatában álló Bu Ndzsém (Gholaia, Líbia) oázis-erődjében 136 írott cserép került elő, listákkal, levelekkel, napi jelentésekkel.

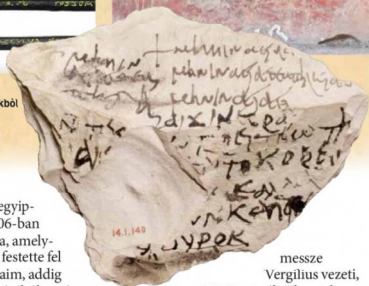
Az egyiptomi Berekiné kikötőjének vagy a Mons Claudianus porfirikőbányájának működését ugyancsak részletekbe menően ismerjük az ott előkerült írott cserepeknek köszönhetően.

A falfirkától az ólomakkig

Már az eddigiekben is számos példát láttunk arra, mi mindenre és mi mindenre írtak a rómaiak fontos vagy kevésbé lényeges üzeneteket. A papiruszra festett, kőbe vésett vagy viaszos írótlábla karcolt szövegek kevésbé meglepők, hiszen ezeken az írások – mondhatni – természetes környezetükben jelentek meg. Ha a falra karcolt vagy festett graffitók és *dipintók* pusztá számából indulunk ki, azt kell mondanunk, hogy a rómaiak grafománok voltak. Ahol csak lehetett, otthagyták névjegyüket: egyedül Pompeii-ben tizenegyezer került elő belőlük! A graffitók között vannak egészen egyszerűek, mint a „Lucius festette”, vagy a „Virgula Tertiusának: te rosszfiú!”, ám olykor még a felsőbb társadalmi körök sem restelltek otthagyni névjegyüket az illemhely falán: „Apollinaris, Titus császár orvosa itt kakált egy jót.” A falakon öles betűkkel festett választási hirdetések virítottak: „Kérlek, válasszatok Gaius Iulius Polybiust *aedilis*nek, mert jó kenyeret süt” – ajánlották a pákosztosok az egyik jó nevű péket Pompeii vezetésébe.

De graffitit mindenütt találunk a Római Birodalomban, ahol csak falak fennmaradtak. Egy a németországi Silberberg mellett talált római villa falára például egy gyerek véste fel panszát a helyi tanítóról: „Az írást Gratus kegyetlen pácája verte belém”, ami egyben jól mutatja

FENT: Íróvessző (stylus) a londoni Bloomberg-ásatásokból
JOBBRA: Adóbefizetési nyugta osztrakonon
LENT: Vergilius-idézet egy mázas római edényen

az oktatás elterjedtségét.

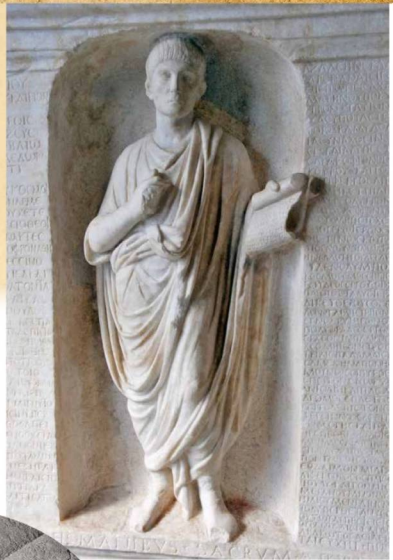
Ez utóbbiról bizonyosság az egyiptomi Dakhla-oázisban 2006-ban felfedezett 4. századi iskola, amelynek falára a tanár görögül festette fel buzdító szavait: „Kedves fiaim, addig igyatok a pieriai vizek forrásából, amíg meg nem elégedtek” – Pieria a klasszikus mitológia szerint a Múzsák otthona volt. Hogy a tanítók buzdítása nem talált sikert fülekre, jól mutatja, hogy a gyerekek és felnőttek egyaránt kedvtelve örökölték meg az iskolai klasszikusok idézetét a házfalakon. Az „idézettségi indexet”

messze
Vergilius vezeti,
akiből már életében iskolai tananyag lett, és úgy tűnik, az iskolában valóban alaposan beleverték a diákok fejébe. Róma nemzeti eposzáknak, az *Aeneis*nek részleteit megtaláljuk papiruszon, írótláblán, cserepére, falra, edényekre, téglára karcolva, sőt még egy római pénzen is, ahol a trónbitorló

BALRA: Választási feliratok egy pompeii falon
LENT: Bélyegzővel eltöltött kenyér Pompeiiből
JOBBRA: Egy tízévesen elhunyt költőseni, kezében saját művével

Carausius császár (286–293) így mutatkozik be az eredetileg Hectornak címzett szavakat némileg átírva: *expectate veni*, azaz „eljöttem én, a régenvárt” (*Aeneis* II. 282–283).

Az írásbeliség széles köri elterjedésének érdekes mutatói lehetnek bizonyos egyedi tárgytípusok is, mint például a kenyérbélyegzők (*signacula*). Az ókori pékek éppen úgy jeleztek sütődőjük nevét – általában a sütés előtt a tésztaba nyomott bélyegzővel –, mint napjaink pékségei, amelyek egy cedulán ragasztják rá adataikat a frissen sült kenyerekre. De a pékek néha jókívánságaikat is kifejezték a vásárlóknak: például Dacia tartományban előkerült egy kenyérbélyegző „Elfogadom a boldog új évet” felirattal – ezeket a péksüteményeket afféle „szerencsesütként” ették újév napján (CIL III 6287). Az iskolákban – Horatiustól tudjuk – süteményből készült betűkkel tanították a nebulákat az abcére, s ha valaki sikeresen felismerte, hogy mit ábrázol a süti, elmajszolhatta azt (Hor. *Sat.* I. 1.25–26). Az ókori Róma egyik nagy szónoktanára, Quintilianus pedig arról beszél, hogy az iskolákban elefántcsontból készített betűkkel játszottak a gyerekek, valószínűleg a „scrabble”-hez hasonló szókirakós játékokat (*Inst.* I. 1.26). Főként legistáborokban (Vindolanda, Vindonissa, Saalburg) kerültek elő olyan bőrből varrt cipők, amelyeken a gyártó névbélyegzője mellé a tulajdonos is bevészte saját nevét. Ennél is

sokkal izgalmasabbak a parittyából kilőtt lövedékek, amelyeket a katonák „ölmakkoknak” (*plumbes glandeae*) neveztek. Ahogyan a katonák a második világhá-

borúban is vicces üzeneteket festettek a bombákra – a „Boldog karácsonyt, Adolf”-tól az egyszerű „Bumm!”-ig –, a rómaiak sem restelltek feliratokkal ellátni a parittyalövedékeket, amelyek nemegyszer nyomdafestéket nem tűró bakonylven íródtak. A feliratok közül legnépszerűbb a görög *dexai* vagy az ennek megfelelő latin *labe* kifejezés volt, ami nagyjából annyit tesz: „Ezt kapd ki!” (Az előbbi üzenetet már a marathóni csata helyén is megtalálták egy parittyalövedékben.) Az ölmakkokra írt szövegek közül jó néhányat már 1864-ben összegyűjtött a kanadai John McCaul. Íme, néhány vicces darab: „Juj!” –, „Gyümölcs

a desszerthez!” – „Nesze, egy cukorka!” – „Pompeius hátsóába!”

Tekercs a kézben

A Római Birodalom minden sarkából előkerült több százezer sírábrázolás többnyire jól tükrözi az elhunytak etnikai hovatartozását, vallási elképzeléseit, sőt foglalkozásuk, hétköznapi életük használati tárgyait is. Nem meglepő, hogy egy földműves sírdomborművén szőlőmetsző kést, egy építészmeznőkné szintezőt és vonalozót, egy költőn pedig könyvtekercset és tekercstartó ládát látunk. Néha egészen különleges síremlékek is előkerülnek. Például a Domitianus idején, i. sz. 94-ben rendezett capitoliumi játékok „görög költészet” szekciójában 52 versfaragó indult, és az első díjat egy mindössze tizenegy éves fiú: Quintus Sulpicius Maximus nyerte meg, akinek márvány síremléke 1874-ben került elő a római Porta Salaria közelében. A betegségben elhunyt fiú síremlékén tógában áll, bal kezében nyitott tekercset tart, nyilván saját verseinek kéziratát. Az utóbbiakból egyébként az epitáfiumra is többet rávéstek.

BALRA: Egy műveltt házaspár sírja Diógnóból
LENT: Tation és Tatianos síremléke Phrügiából
JOBBRA LENT: Katona tekerccsel Lauriacum (Enns, Ausztria) legióstáborából

A macedóniai Diógnóbban fennmaradt egy különleges síremlék, amely azt bizonyítja, hogy az egyszerű emberek hétköznapi életében is jelentős szerepe volt a művelődésnek és az írásbeliségnek. A dombormű egy házaspár összekulcsolt jobb kezét ábrázolja, alatta híros zeneszerző, valamint kulcs, író toll, tintatartó és papirusztekercs látható.

A felső képmezőben olvasható latin felirat elárulja, hogy az asszony mindig a műszak után vágyott, ezért játszott hárfán; férjének jobb keze alatt pedig azért van kulcs, mert mindig hűségesen bánt a család pénzével. A nyitott könyvtekercsen a következő szöveg olvasható: „Így kulcsosodott össze a két kéz: mivel a feleség mindig hűséges volt a férjéhez, és a férj számára kedves volt a felesége, amíg élt.” Az Anatóliai-félsziget közepén elterülő Phrúgia nyelvi és kulturális szempontból

utalásnéként. Az elhunyt nőket rendszerint guzsallyal és orsóval, valamint tükörrel és fésűvel ábrázolják; míg a férfiaknál leggyakoribb az író-tábla és az íróvessző, továbbá a metszőkés. Egyes kutatók szerint ezek az eszközök a munka (*negotium*) és a pihenés (*otium*) világát jelentik meg, bár ebben az esetben azt kell feltételeznünk,

hogy Phrügiában legalábbis minden második földműves és állattenyésztő a szabadidejét versfaragással töltötte... Birodalomszerte mindenütt felbukkant a síremlékeken egy bizonyos típusú tekercsábrázolás, ahol az elhunyt – legyen akár férfi, nő, gyermek, egyedülálló vagy házias, civil vagy katona – egy kis méretű összegőnyölt tekercest tart a bal kezében. Ezek a tekercsok minden bizonyosan nem könyveket, hanem okiratokat tartalmaznak (*rotulus*). Ráadásul igen gyakran kiegészülnek a bal kéz sajtos

mindig különlegesen számított. Síremlékeiket is egyedi stílusban készítették: a szokásos cippusok mellett sírjaik kapukat ábrázolnak, nyilvánvalóan a túlvilágra vonatkozó

gesztusával, amikor a mutatójai vagy a középső és mutatójai együtt rámutat a tekercsre. A kérdés csak az: mit rejtenek a tekercs? Könnyű megoldásnak tűnhet, hogy polgárjog-adományozó okiratokról van szó, ám sok esetben – ahol felirat is fennmaradt, nemcsak a dombormű – ez kizárható, mivel az elhunyt biztosan nem volt római polgár. Ráadásul a sírfeliratok egy jelentős része i. sz. 212 után keletkezett, amikor Caracalla minden szabad születésű emberre kiterjesztette a római polgárjogot, így tehát okafofottá vált azok ábrázolása.

A római világban mindenestre nagy befolyással bírt a jog, amely az éretlen területét aprólékosan szabályozta. Házaspárok esetében felmerül, hogy

a férj esetleg a házassági szerződés szövegét tartja a kezében, vagy esetleg végrendeletének szövegét. A kutatás részletes elemzéséig csak a zíriai Apameiában állomásozó Legio II Parthica katona-síremlékein végezt. Itt egyértelműen sikerült kimutatni, hogy a síremlékien szereplő katonák kezében tartott tekercs nem a magasabb kulturális szint jelzésére szolgált, hanem testamentum volt, amely megadta az örökös nevét, számát és rangját, amit a sírfeliraton is feltüntettek. Legalább egy katona végrendelet nélkül (*intestatus*) hunyt el, és annak kezében nem is ábrázoltak tekercest. ■

Grül Tibor az MTA doktora, tanszékevezető egyetemi tanár. A cikk az NKFI K 125317 számú OTKA-pályázat támogatásával készült